

Steeds meer en steeds minder: over het moderne cultuurbegrip

De Academische Boekengids 24, december 2000, pp. 11-12.

Het Nederlandse begrip 'cultuur' is geen oud woord; het wordt gedateerd rond 1900, toen het voorzichtig in de mond werd genomen als equivalent voor het begrip 'beschaving'. Is cultuur vroeger onderwerp voor intellectuelen en leidinggevenden geweest, heden ten dage is het ook onder sportlieden en kinderen een courante term.

Woorden zijn meer dan een vertaling van een werkelijkheid. Zij vormen er deel van en geven er vorm aan. Onze vormgeving van de werkelijkheid is met woorden verkleefd. Zij bepalen hoe wij problemen definiëren en welke ordeningen wij aanbrengen. Dat is het duidelijkst bij begrippen die betrekking hebben op de sociaal-culturele werkelijkheid. Hier is geen woord meer maagd. In een lang historisch proces zijn betekenissen, associaties en waarden vergroeid geraakt. Als oude partijgangers hebben de woorden de sociale en culturele ordeningen vormgegeven die wij van het verleden erven.

Cultuur is wel bij uitstek zo'n begrip. Het is momenteel in het openbare spraakgebruik een van de meest gebezigde woorden, en voorziet kennelijk in een nagenoeg onstiltbare behoefte. Wat het betekent doet er niet wezenlijk toe. Het wordt dagelijks gebruikt op manieren die helemaal geen betekenisinhoud meer hebben: 'Een cultuur om mee te combineren.' Tegelijk voorziet het in een emancipatoire functie en verschaft het allerlei groepen een identiteit. Juist de vaagheid van het begrip maakt het zo geschikt voor publiek gebruik. Maar hebben de talrijke deelnemers aan het openbare debat het wel over hetzelfde?

Cultuur is in het Nederlands geen oud woord. Het dateert van ongeveer 1900, toen het zich voorzichtig vestigde als equivalent van het begrip *beschaving*, dat sinds de achttiende eeuw in gebruik was. Pas na de Tweede Wereldoorlog is *cultuur* het oudere *beschaving* gaan overvleugelen. Tot in de jaren vijftig waren het allebei tamelijk plechtige woorden, die voornamelijk gebezigd werden door ernstige heren die spraken vanuit de wetenschap of een officieel ambt.

Van beschaving naar subcultuur

Beschaving en *cultuur* stonden voor een burgerlijk of aristocratisch geheel van 'goede manieren' en voor een door hogere scholing verworven vertrouwdheid met de canon van de kunst en de humaniora. Men duidde er ook een (historische) samenleving in al haar aspecten mee aan. Sinds de late negentiende eeuw maakte in de wetenschap een neutraal, beschrijvend etnologisch gebruik van deze begrippen opgang. Zo kon men spreken van volkscultuur en van primitieve cultuur. Maar in de praktijk kende men het predikaat 'beschaving' nog vooral toe aan een technisch hoogontwikkelde samenleving of aan een organische, van traditie en verbindende waarden vervulde gemeenschap.

Vooraf in de beschouwingen van de jaren dertig, veertig en vijftig lag in *beschaving* steeds een hoge norm besloten. Geen beschaving zonder sterke, impliciete, verbindende waarden en een zekere religieuze verheffing. De opvatting van cultuur was als vanzelfsprekend niet democratisch. Ook voor sociaal-democraten werden norm en karakter van de cultuur niet bepaald door de meerderheid, maar door erkende, bevoegde cultuurdragers. Toen de overheid zich na de oorlog met cultuurbeleid ging inlaten, was het vanuit deze opvatting. Zij wilde het verheffende goed van de gecanoniseerde cultuur beschikbaar maken voor de hele bevolking en tevens de persoonlijkheidsvorming en de gezamenheidszin bevorderen. Want de zorg van links en rechts gold de 'ontwortelde, cultuurloze massamens'.

In de jaren zestig is deze opvatting van cultuur gaan veranderen. Toen trad de generatie terug die sinds de jaren dertig de terreinen van wetenschap en bestuur beheerst had. Met haar verdween de dominantie van de vooroorlogse taal en denkwereld. In de wetenschap maakte inmiddels een overwegend Duitse of Europese oriëntatie plaats voor een Amerikaanse. Die invloed deed zich vooral voelen in de nieuwe sociale wetenschappen, die mede in samenhang met de zich uitbreidende overheidsstaken een snelle groei doormaakten. De overheid ging zich niet alleen meer, maar ook andere taken stellen. In een beginnende welvaartssamenleving vervulde zij de doelstelling van disciplineren en verheffing voor een andere, namelijk het bevorderen van ontplooiing, ontspanning en welzijn. Cultuur, voor 1963 ressorterend onder het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, werd in dat jaar samengevoegd met maatschappelijk werk tot het nieuwe departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Dit bracht het idee van cultuur over in de sfeer van vrijetijdsbesteding, sociaal werk en emancipatie.

In de jaren zestig verloor het culturele establishment niet alleen de greep op de cultuur zelf, maar ook op de betekenis van het begrip. Tot dan toe was er betrekkelijke consensus over het normatieve karakter van cultuur of beschaving. Wie nog geen toegang had tot het gecanoniseerde cultuurgoed leed 'geestelijke armoede' en moest tot 'cultuurparticipatie' worden gebracht. Wie sterk afweek van de burgerlijke en christelijke waarden gold als 'onmaatschappelijk' en had begeleiding nodig. Dat veranderde toen de welvaart, de zekerheden van de verzorgingsstaat en de verschuiving naar een consumptieve levensstijl onder de jonge naoorlogse generatie alle ruimte schiepen voor acceptatie van

het afwijkende. Daarmee verschoof de hele interpretatie van cultuur: van vorming in een geheel van conventionele waarden werd zij tot 'individuele zelfexpressie en zelfvervulling', in de woorden van CRM-minister Van Doorn (1974). De erkenning van elke vorm van groeps-eigenheid werd ook bevorderd door VN- en Unesco-verdragen waaraan de Nederlandse overheid zich conformeerde.

Pas sinds de jaren zestig, ruim na de politieke democratie en de sociale democratisering, heeft in Nederland het cultuurpluralisme ingang gevonden. *Subcultuur*, *teenagercultuur*, *tegencultuur* en *alternatieve cultuur* werden langzaam niet meer als deviant gedrag beschouwd, maar als 'sociale identiteiten' met recht op een eigen plaats in de samenleving. Het cultuurrelativisme dat voorheen nog beperkt bleef tot de erkenning van andere culturen buiten de grenzen, kreeg nu betrekking op de eigen samenleving.

Massacultuur

Meer moeite kostte de aanvaarding van *massacultuur*. Nog tot aan de jaren tachtig impliceerde het woord *massa* zozeer het tegendeel van alles waar *cultuur* voor stond dat een woordverbinding niet voor de hand lag. Ook onder linkse intellectuelen in binnen- en buitenland werd *massacultuur* hoogstens in een zeer afwijzende zin gebruikt. Waar *volkscultuur* tenminste nog een oorspronkelijke, traditionele cultuur van of vanuit het volk genoemd kon worden, was *massacultuur* geen eigen schepping, maar louter een commercieel product van de *cultuurindustrie*, gericht op de massa.

Ook hier echter heeft de ontvoogding doorgezet. Het Haags Gemeentemuseum wijdde in 1981 een reeks tentoonstellingen aan het thema 'massacultuur', opgevat als de gemiddelde vormgeving van het dagelijks leven van 'gewone mensen'. Veronica-directeur Rob Out betoogde uitdagend dat ook zijn aanstekende cultuur was. En inmiddels stellen ook de cultuurnota's van de overheid cultuur voor als dat 'wat mensen gemeen hebben'. De lijst van evenementen die volgens de overheid op een publiek net toegankelijk moeten blijven voor iedereen, omdat ze mogen gelden als elementen van onze culturele identiteit als natie, omvat niet alleen de jaarlijkse *Matthäus Passion*, maar ook *Pinkpop* en het *Eurovisie Songfestival*, en grote nationale en internationale sportmanifestaties als de Elfstedentocht en de Olympische Spelen. Zo zijn sinds de jaren vijftig verschijnselen als televisie, plastic en sport, die toen werden beschouwd als bedreigingen van de beschaving, opgerukt tot het centrum van het hedendaagse cultuurbegrip.

Naast deze algemene democratisering heeft het cultuurbegrip vooral in de afgelopen twintig jaar nog een verandering doorgemaakt. Had het tot recent toe als vanzelfsprekend betrekking op de beschavingsgoederen, sinds de jaren tachtig verplaatst het gebruik van *cultuur* en *cultureel* zich meer en meer naar de sfeer van groepsgegedrag en werkwijze. Met de opmars van de bedrijfswetenschappen en de professionalisering van het bedrijfsleven, het overheidsapparaat en het maatschappelijk middenveld heeft het vocabulaire van deze wetenschappen zich breed in de samenleving gevestigd. Dat vocabulaire heeft opnieuw het Amerikaanse, oorspronkelijk etnologische cultuurbegrip gepopulariseerd. *Cultuur* is overweldigend aanwezig in publicaties over bedrijfsorganisatie, management, personeelsbeleid, arbeidsverhoudingen en kwaliteitszorg. Het geeft uitdrukking aan stijlen van bestuur, aan ingesleten omgangsvormen en verhoudingen, en aan het eigen karakter van organisaties en instellingen. *Culturele factoren*, een *professionele cultuur*, een *cultuur in beweging* of een *kwestie van cultuur* hebben tegenwoordig betrekking op het functioneren van organisaties en groepen, niet op kunst, goede manieren of een veranderende samenleving.

Dit gebruik beperkt zich echter al niet meer tot de wereld van bedrijf en bestuur. *Cultuur* is in de jaren negentig gewoon het equivalent geworden van stijl, klimaat, gewoonte en manier van doen. Zo is er een truckers- en een hiphopcultuur (groepsgegedrag), een Ajax-cultuur (speelstijl), een sorrycultuur (algemene manier van doen), een 'koel-vers-cultuur' (techniek) en een 'eventcultuur' (regelmatig verschijnsel). De lijst laat zich dagelijks uitbreiden. Opvallend is dat cultuur, oorspronkelijk juist de omschrijving van een zeer grote en complexe samenhang, tegenwoordig de sfeer en de codes binnen steeds kleinere groepen aanduidt: 'het skaters- en snowboardcultuurtje'.

Ook door de sterke groei van het aantal etnische minderheden in Nederland sinds de jaren zeventig heeft cultuur een prominente plaats verworven in het publieke discours. Dat is overigens pas sinds de jaren tachtig het geval, en opnieuw is Amerikaanse invloed daar niet vreemd aan. Cultuur is het politiek-correcte equivalent geworden van etniciteit en betekent ongeveer hetzelfde als nationaliteit en identiteit. Cultuur lijkt wel vooral iets te zijn van en voor de groepen die het onderwerp vormen van het 'minderhedenbeleid' van de overheid, voornamelijk niet-Europese allochtonen. Het woord staat voor de traditionele waarden en opvattingen onder allochtone groepen.

Dit gebruik heeft belangrijke consequenties. Het verleent maatschappelijke minderheden erkenning en zelfrespect, maar het heeft ook de neiging individuen ongevraagd te reduceren tot 'hun cultuur'. Waar voor Nederlanders de normatieve beschavingsopvatting sinds de jaren zestig heeft moeten wijken voor de democratisering en de individuele ontplooiing, geldt kennelijk voor allochtonen onverminderd het gezag van de traditionele gemeenschapswaarden. De erkenning van dat gezag heeft zelfs juridische consequenties, zoals blijkt in strafzaken waarin de 'culturele achtergrond' niet alleen als verklaring, maar tevens als veroorzakende, determinerende factor wordt aangevoerd. Daarmee gaat cultuur zich gedragen als oudere begrippen als tijdgeest en volkskarakter, die ook ooit begonnen als vage aanduidingen van een moeilijk te verklaren samenhang, maar vervolgens werden gehanteerd als

verklarende en veroorzakende kracht.

Gezonken cultuurgoed

In het huidige spraakgebruik is cultuur in het ene geval een voortdurend wisselende stijl die groepjes een tijdelijke identiteit geeft (als dat geen contradictie is). In relatie tot allochtone gemeenschappen daarentegen wordt cultuur juist te statisch en homogeen opgevat. Dit woordgebruik brengt ook de dramatische suggestie mee dat leden van gemeenschappen door breuken en kloven van elkaar gescheiden zijn. Zij 'vallen in het gat tussen twee culturen' of worden daartussen 'heen en weer geslingerd'. Maar die kloof is zo breed als de taal hem maakt. Maatschappelijke problemen en hun oplossingen zien er anders uit als we ze in andere categorieën ordenen. De keuze om door het woord cultuur groepsgedrag en groepsverschil te accentueren is er één naast andere, en misschien niet de beste.

Wat kunnen we beginnen met dit begrip? Het is duidelijk dat het gebruik van cultuur sedert de jaren vijftig een drievoudige democratisering heeft doorgemaakt. Met betrekking tot de kunsten is de toepassing verbreed van de klassieke canon en de experimenten van avant-gardes tot ongeveer alle uitingen van de massacultuur - dat wat voorheen nou juist gold als blijk van een gebrek aan smaakvorming. Ten tweede is de tendens om onder cultuur niet alleen de kwalitatieve beschavingselementen, maar ook de karakteristieke waarden of leefstijl van elke gemeenschap te verstaan, versterkt voortgezet. Ten derde is ook de groep van mensen die zich van dit vroeger tamelijk verheven begrip bedienen, enorm uitgebreid. Was cultuur vroeger, door de toenmalige betekenis, een onderwerp voor intellectuelen en leidinggevenden, tegenwoordig is het ook onder voetballers en kinderen een courante term. Het gebruik van cultuur is zelf 'gezonken cultuurgoed' geworden.

Door al die uitbreidingen is wel de zeggingskracht verzwakt. Wat betekent een begrip dat zowel het hoge als het brede, zowel het individuele als het meest collectieve, en zowel het efemere als het diepst gewortelde kan aanduiden? Maar wie kan en wil er iets aan doen? Een kenmerk van de democratische taal is dat niemand er meer duidelijk de regie over voert. Een begripshistorisch overzicht kan alleen tonen hoe het gebruik van cultuur in wisselwerking met de maatschappij en onder invloed van de internationalisering van de taal is veranderd. Misschien tot slot toch een goede raad. Wil men op een zinvolle manier over cultuur kunnen blijven spreken, dan zou men het begrip eens wat minder vaak moeten gebruiken.

(Deze tekst is een verkorte versie van een bijdrage aan een bundel studies over de geschiedenis van het Nederlandse concept 'beschaving', die onder redactie van P. den Boer binnenkort verschijnt bij de Amsterdam University Press.)

Remieg Aerts, afdeling Geschiedenis en Internationale Organisaties van de Rijksuniversiteit Groningen.